

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

MARIA NOWAK-KIEŁBIKOWA

DOCUMENTS ON BRITISH FOREIGN POLICY 1919—1939

Documents on British Foreign Policy są monumentalnym, wielotomowym zbiorem dokumentów drukowanych, dotyczących brytyjskiej polityki zagranicznej w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Opracowanie tego wydawnictwa zostało podjęte przez Foreign Office w czasie II wojny światowej z myślą o pokazaniu wypadków najbardziej ewidentnych dla wybuchu wojny. Decyzja rządu w sprawie publikacji kolekcji została przedstawiona Izbie Gmin przez Anthony Edena, ówczesnego sekretarza stanu spraw zagranicznych, i akceptowana przez parlament 29 marca 1944.

Dla uniknięcia zwłoki i w ukazywaniu się tomów związanych z wypadkami bezpośrednio poprzedzającymi wybuch II wojny światowej postanowiono, że poszczególne tomy będą ukazywać się sukcesywnie w trzech seriach równocześnie. W roku 1963 zdecydowano o wydawaniu ponadto serii pierwszej A.

Generalnie, wydawanie kolekcji powierzono E. L. Woodwardowi, fellowowi Balliol College i Warcester College, profesorowi spraw międzynarodowych, a następnie historii nowoczesnej na Uniwersytecie w Oxfordzie oraz profesorowi w Institute for Advanced Study w Princeton. Niezależnie od tego Woodward uczestniczył w redagowaniu poszczególnych tomów (seria pierwsza, t. I—VI; seria druga, t. I—VII; seria trzecia, t. I—IX). Współwydawcą, a zarazem redaktorem wielu tomów został Rohan Butler, fellow Oli Souls College Uniwersytetu Oxfordzkiego (seria pierwsza, t. XV; seria druga, t. I—IX; seria trzecia, t. I—X). W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych do prac redakcyjnych zostali włączeni: J. P. T. Bury, fellow Corpus Christi College Uniwersytetu w Cambridge (seria pierwsza, t. VII—XV; seria druga, t. VIII; seria trzecia, t. X), W. N. Medlicott, profesor, a następnie emerytowany profesor historii międzynarodowej na Uniwersytecie Londyńskim (seria pierwsza, t. XVI; seria pierwsza A, t. I i II), Douglas Dakin, wykładowca historii w Birkbeck College na Uniwersytecie w Londynie (seria pierwsza, t. XIV; seria pierwsza A, t. I i II; seria druga, t. IX), oraz jako pracownicy pomocniczy M. E. Lambert (seria pierwsza, t. XVI; seria pierwsza A, t. I i II; seria druga, t. VIII), Margaret Lambert (seria druga, t. IV, seria trzecia, t. I i IV), Anne Orde (seria trzecia, t. V i VI) i I. Bains (seria trzecia, t. X).

Początkowa i końcowa cezura wydawnictwa nie budzi wątpliwości; początkową jest podpisanie traktatu pokojowego z Niemcami w dniu 28 czerwca 1919, końcową — przystąpienie Wielkiej Brytanii do wojny 3 września 1939. Równie uzasadnione jest zakończenie serii pierwszej parafowaniem traktatów lokaarneńskich w dniu 16 października 1925 i rozpoczęcie serii pierwszej A ukazaniem bezpośrednich reakcji wywołanych podpisaniem tychże traktatów. Zrozumiałe jest też rozpoczęcie serii trzeciej pokazaniem stanowiska brytyjskiego wobec anchlussu Austrii przez Niemcy, począwszy od 9 marca 1938. Wątpliwości nasuwa natomiast

przyjęcie roku 1930 za cezurę otwierającą serię drugą. Autorzy powołują się na takie wydarzenia, jak ujawnienie się w pełni kryzysu ekonomicznego, polityka brytyjska w stosunku do redukcji zbrojeń przed otwarciem konferencji rozbrojeniowej, koniec negocjacji wynikających z rozmów lokarneńskich, rozpoczęcie drugiej sesji konferencji haskiej, na której osiągnięto zgodę co do ostatecznej ewakuacji okupowanych terytoriów niemieckich, plan Younga i dojście do rządów w Niemczech Brüninga czy anglo-niemieckie stosunki przed upadkiem republiki weimarskiej. Uzasadnienie to nie przekonuje, ponieważ wszystkie te wydarzenia są charakterystyczne dla końcowej fazy okresu, w którym w europejskich stosunkach dominowała polityka rządów burżuazyjno-demokratycznych. Nowy okres, w którym dominantą była polityka państw totalitarnych, rozpoczął się dla Europy z chwilą dojścia do władzy Hitlera w Niemczech: 30 stycznia 1933. Fakt ten ma również węzłowe znaczenie dla badania genezy II wojny światowej. Wybór więc tego wydarzenia jako otwierającego serię drugą byłby niewątpliwie bardziej uzasadniony, nawet jeżeli weźmie się pod uwagę formalne przeszkody wynikające ze zbyt długiego okresu, jaki w takim przypadku musiałaby obejmować seria pierwsza A w porównaniu z pozostałymi seriami.

Z zaplanowanych trzech serii dokumentów aktualnie zakończona jest seria trzecia. W skład jej wchodzi dziesięć tomów dokumentów dotyczących okresu od marca 1938 do września 1939 oraz indeks do całej serii. W pozostałych seriach ukazały się dotychczas i znajdują się w Polsce następujące tomy: w serii pierwszej tomy I—XVI — obejmujące okres od lipca 1919 do grudnia 1921, a odnośnie do Azji do grudnia 1922; w serii pierwszej A tomy I i II — dotyczące okresu od października do grudnia 1926, w serii drugiej tomy I—IX — zawierające dokumenty od stycznia 1930 do lipca 1934. Jak wynika z powyższego zestawienia, wydawnictwo nie objęło jeszcze lat 1923 — październik 1925, 1927—1929 i lipiec 1934—luty 1938.

Układ kolekcji jest problemowo-chronologiczny. Poszczególne tomy podzielone są na rozdziały według zagadnień określonych w nazwie rozdziału. Zagadnienia te wynikają z przedmiotu polityki brytyjskiej, a nie z bilateralnych stosunków brytyjskich. Konstrukcja taka wydaje się zasadna, ponieważ większość ówczesnych ważnych wydarzeń międzynarodowych związana była z wieloma krajami. Z kolei wewnątrz rozdziałów poszczególne dokumenty są ułożone chronologicznie. Zasada chronologiczna respektowana jest również w przypadku powtarzania się tego samego zagadnienia w kilku tomach danej serii.

Każdy z tomów składa się z następujących wewnętrznych elementów konstrukcyjnych — wstępu, spisu rozdziałów, spisu treści dokumentów oraz dokumentów z aneksami i przypisami. Ponadto każdą serię poprzedza wstęp do całości kolekcji. W kilku tomach dołączono również uwagi wydawców lub wprowadzenia do poszczególnych rozdziałów. Niektóre z tych ostatnich przytaczają dokumenty nie związane chronologicznie z problematyką ilustrowaną w tomie, które jednak są niezbędne dla lepszego zrozumienia tej problematyki.

Wstępy do poszczególnych tomów nie są jednolite. Jedne, szczególnie w serii pierwszej, zawierają dość obszerny przegląd najważniejszych zagadnień ilustrowanych w tomie, nierzadko z odnośnikami do dokumentów, i dają wyjaśnienia co do kryteriów wyboru materiałów oraz ich powiązań z zespołami archiwalnymi. Inne ograniczają się do kilku ogólnych zdań z mniejszą ilością informacji niż te, które istnieją w spisie rozdziałów. Spisy rozdziałów zawierają tytuły rozdziałów, początkową i końcową datę zawartych w tomie dokumentów oraz wyszczególniają strony, na których rozdział mieści się w tomie.

Dużą wartość dla badacza mają spisy treści dokumentów składające się z nu-

meru dokumentu, jego skróconego tytułu, miejscowości i daty wystawienia, krótkiego streszczenia treści oraz strony woluminu, na której dokument znajduje się. Spis ten jest bardzo dobrym przewodnikiem ułatwiającym odszukanie dokumentu w tekście i pozwalającym na dokonanie wstępnej kwerendy bez wertowania tomu.

Trzonem woluminów są dokumenty. Na każdy składa się, poza właściwą treścią, kolejny numer, pełny tytuł uwzględniający rodzaj dokumentu, nadawcę, adresata i numer telegramu w wypadku korespondencji, miejscowości i daty wystawienia oraz znaku i numeru archiwalnego umieszczonego w nawiasie.

Zbiór nie zawiera wszystkich akt znajdujących się w archiwum Foreign Office. Byłoby to niemożliwe z uwagi na ich olbrzymią ilość. Selekcji dokonano na zasadzie priorytetu akt szczególnie istotnych dla pokazania brytyjskiej polityki. Są to głównie instrukcje Foreign Office dla placówek zagranicznych, raporty tychże placówek dla centrali, raporty z rozmów, które odbyły się w Londynie, i protokoły z konferencji międzynarodowych. Następnie włączono do wydawnictwa materiały typu informacyjnego, to jest korespondencję między centralą a placówkami zagranicznymi w postaci depeš i telegramów dotyczących głównych decyzji politycznych wynikających z akt o charakterze egzekutywnym. Kolejną zasadą jest drukowanie tylko tych akt, które nie zostały dotąd opublikowane w innych zbiorach. Dlatego np. nie ma tu protokołów Rady Ligi Narodów, nieodzownych dla zrozumienia polityki brytyjskiej. Starano się też zachować ciągłość spraw, uwzględniając odpowiedzi na wysłane sprawozdania, streszczając dokumenty wzmiankowane, ale nie włączone do kolekcji itp.

Oprócz numerowanych dokumentów w skład kolekcji wchodzi także jako aneksy przedruki map oraz memoranda, instrukcje, raporty i listy szczególnie istotne dla polityki brytyjskiej, a które nie znalazły miejsca wśród dokumentów.

Tam, gdzie jest to niezbędne, dokumenty posiadają odnośniki. Są to przeważnie wyjaśnienia dotyczące wydarzeń, notki biograficzne, numery wzmiankowanych dokumentów drukowanych wcześniej w kolekcji i wyjaśnienia dotyczące sygnalizowanych dokumentów opublikowanych poza kolekcją ze wskazówką dotyczącą miejsca publikacji lub informacje o aktach nie drukowanych.

Cennym opracowaniem jest indeks do serii trzeciej. Składa się on z zestawienia rozdziałów istniejących we wszystkich tomach, z wykazem nazwisk, tytułów i rang głów państw, premierów, ministrów spraw zagranicznych, dyplomatów i urzędników ministerstw spraw zagranicznych i placówek zagranicznych w Wielkiej Brytanii, we wspólnocie brytyjskiej i w innych państwach, włączając Ligę Narodów. W skład indeksu wchodzi również skorowidz osób wymienionych w serii trzeciej i zestaw zagadnień rzeczowych sporządzonych według krajów, terytoriów i spraw.

Problematyka zawarta w wydanych woluminach jest bardzo bogata, choć nie dotyczy całości brytyjskiej polityki zagranicznej w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

W serii pierwszej, która ukazuje udział Wielkiej Brytanii i innych mocarstw w tworzeniu powojennego statusu świata i w egzekwowaniu należności od państw zwyciężonych, najważniejszymi materiałami są protokoły i sprawozdania z międzynarodowych konferencji, które miały miejsce po podpisaniu traktatu wersalskiego w latach 1919—1920—1921. Znajdują się one w tomach I, II, VII, VIII i XV. Protokoły zawarte w tomach I i II stanowią wprowadzenie do korespondencji dyplomatycznej w 1919 roku, przedstawionej w następnych tomach. Analogiczną funkcję w odniesieniu do roku 1920 spełniają tomy VII i VIII, a w odniesieniu do 1921 roku tom XV.

Uwzględnione zostały wszystkie międzynarodowe konferencje o istotnym znaczeniu dla zilustrowania problemów wynikających z rozpadu dawnych imperiów niemieckiego, rosyjskiego, austro-węgierskiego i tureckiego, a także dla pokazania procesu powstawania nowych stosunków politycznych, wojskowych i ekonomicznych w Europie oraz na Bliskim i Środkowym Wschodzie. Wymienić tu trzeba spotkania Rady Najwyższej głównych mocarstw sprzymierzonych i stowarzyszonych (1 lipiec 1919 — 10 styczeń 1920), spotkania w Londynie i w Paryżu premierów i ministrów spraw zagranicznych (11 grudzień 1919 — 21 styczeń 1920), cztery konferencje londyńskie (12 luty — 10 kwiecień, 6 listopad — 5 grudzień 1920, 18 luty — 18 marzec, 30 kwiecień — 5 maja 1921), konferencję w San Remo (18—26 kwietnia 1920), cztery konferencje w Hythe (15—16 maja, 20 czerwca, 8—9 sierpnia 1920, 23—24 kwietnia 1921), dwie konferencje w Boulogne (21—22 czerwca, 27—28 lipca 1920), konferencję w Brukseli (5—26 lipca 1920), konferencję w Spa (5—16 lipca 1920), drugą i trzecią konferencję w Paryżu (24—29 stycznia, 8—13 stycznia 1921) oraz rozmowy w Lucernie między premierami brytyjskim i włoskim (22—23 sierpnia 1920), w Londynie między ministrami brytyjskimi a radziecką delegacją handlową (31 maja — 7 czerwca, 29 czerwca, 4—6 sierpnia, 21 grudnia 1920), między brytyjskim premierem a obcymi mężami stanu (10 września — 4 listopada), między brytyjskimi i francuskimi ministrami (19—22 grudnia 1921) oraz w Paryżu między reprezentantami brytyjskimi, francuskimi i włoskimi (18—19 czerwca 1921), a także między alianckimi delegacjami finansowymi (29—31 grudnia 1921).

Na konferencjach tych rozpatrywano łącznie wiele spraw. Jedną z najistotniejszych i najczęściej dyskutowanych była sprawa egzekucji traktatu wersalskiego, głównie w zakresie reparacji, rozbrojenia i odpowiedzialności za zbrodnie wojenne oraz kwestia sankcji alianckich będących odpowiedzią na sabotowanie przez Niemcy zobowiązań wynikających z traktatu. Poza tym uwagę sprzymierzonych absorbowało zatopienie przez Niemcy floty w Scape Flow, wycofanie wojsk niemieckich z państw bałtyckich, anulowanie artykułu konstytucji weimarskiej przewidującego unię Niemiec i Austrii oraz wydarzenia związane z puczem Kappa.

Innym ważnym zagadnieniem była — jak określił James Artur Balfour, ówczesny przewodniczący spotkań Rady Najwyższej — „operacja likwidacji Imperium Austriackiego”. Chodziło o podpisanie traktatu pokojowego z Austrią i o ustalenie zakresu ekonomicznej pomocy dla tego państwa, niezbędnej dla jego utrzymania. Problemem wynikającym z rozpadu Austro-Węgier było również usankcjonowanie i określenie warunków powstania szeregu nowych państw. Z tych w centrum uwagi były szczególnie Węgry ze względu na wybuch tam rewolucji socjalistycznej, interwencję rumuńską i negocjacje związane z podpisaniem traktatu pokojowego.

Ponadto w sprawozdaniach z konferencji znalazło odbicie wiele kwestii związanych z innymi małymi państwami leżącymi w Europie Środkowej. Stosunkowo dużo miejsca poświęcono Polsce, ustaleniu jej wschodniej granicy, składowi i przynależności Galicji Wschodniej, przynależności Śląska Cieszyńskiego, plebiscytowi i powstaniu górnośląskiemu oraz wojnie polsko-radzieckiej. Interesowano się także wschodnimi granicami Rumunii i wycofaniem jej wojsk z Budapesztu, zawarciem traktatu pokojowego z Bułgarią oraz ułożeniem stosunków Rumunii z Węgrami i Bułgarią.

Odrębne zagadnienie stanowiła Rosja, głównie z uwagi na rozwijającą się rewolucję socjalistyczną, zjawisko głodu nękającego ludność rosyjską i prowadzone negocjacje brytyjsko-radzieckie.

W stosunkach z Włochami zajmowano się przede wszystkim sprawą Fiume i Morza Adriatyckiego.

Dokumenty ujawniają ponadto duże zainteresowanie wydarzeniami związanymi z rozpadem imperium ottomańskiego, a mianowicie wojną grecko-turecką i reperkusjami greckiej okupacji Smyrny, ruchem młodotureckim, negocjacjami związanymi z zawieraniem traktatu pokojowego z Turcją oraz podziałem części imperium między sprzymierzonych, szczególnie między Wielką Brytanią i Francją. To ostatnie było ściśle związane z podziałem terytoriów bogatych w naftę.

Wśród kwestii ogólnopolitycznych na uwagę zasługuje organizacja pierwszego spotkania Ligi Narodów i przejście od konferencji pokojowej do konferencji ambasadorów, która miała załatwiać detale wynikające z traktatów pokojowych.

Z kolei najważniejszymi zagadnieniami ekonomicznymi było zaopatrzenie Europy w węgiel i brytyjski plan utworzenia międzynarodowego syndykatu handlowego z udziałem Niemiec.

Na tle wszystkich tych spraw widać ewolucję aliansu angielsko-francuskiego, który kilkakrotnie był bliski rozpadu, ale w rezultacie utrzymał się.

Tomy poświęcone negocjacom międzynarodowym doskonale ilustrują ówczesny system prowadzenia dyplomacji przez małe konferencje i personalne konsultacje. System ten był szczególnie faworyzowany przez Lloyd George'a. W konferencjach tych brali udział przedstawiciele głównych państw sprzymierzonych, a przede wszystkim Wielkiej Brytanii, rządziej Włoch i Japonii. Negocjacje utrudniał brak na spotkaniach przedstawicieli amerykańskich, których nieobecność wynikała z nieratyfikowania przez Stany Zjednoczone traktatu wersalskiego. Państwa małe albo nie uczestniczyły w konferencjach w ogóle, albo o tyle, o ile rozmowy były związane ze sprawami dotyczącymi ich bezpośrednio. W niektórych konferencjach i rozmowach brali udział jako strona negocjująca przedstawiciele Niemiec i Rosji radzieckiej, co było nowością w porównaniu z pierwszą konferencją pokojową w Paryżu.

Problematyka ukazana w protokołach z konferencji znalazła pełniejsze odbicie w tomach zawierających korespondencję i memoranda ilustrujące brytyjską politykę zagraniczną wobec Europy do końca 1921 r., wobec Stanów Zjednoczonych do końca 1919 r. i wobec Azji (Bliski, Środkowy i Daleki Wschód) do końca 1922 r.

Jak wynika z dokumentów, w centrum brytyjskiej polityki w Europie były Niemcy. Materiały ukazują stanowisko rządu brytyjskiego do egzekwowania klauzul traktatu pokojowego i do wydarzeń, które zaszły w Niemczech, głównie zaś do zagadnienia reparacji (tomy X, XII i XVI), rozbrojenia i wojskowej kontroli Niemiec Puczu Kappa, wejścia wojsk niemieckich do neutralnej strefy w Nadrenii w celu stłumienia powstania w Ruhrze i francusko-belgijskiego zamiaru okupacji Nadrenii (tomy IX, X, XII, XVI). Inną sprawą było wycofanie sił niemieckich z państw bałtyckich (tom III) oraz zaniechanie poddania sprawiedliwości Wilhelma II i innych obywateli niemieckich odpowiedzialnych za zbrodnie wojenne (tom IX).

Ciekawe są również materiały dotyczące ekonomicznych i wojskowych umów zawartych między aliantami oraz powołania do życia i funkcjonowania licznych organizacji, które miały doprowadzić do stabilizacji życia w Europie, jak Najwyższa Rada Ekonomiczna, Komisja Reparacyjna itp. Myślą wiodącą polityki brytyjskiej była tu sytuacja ekonomiczna Europy i jej reperkusje, zwłaszcza socjalne, oraz rewizja traktatu z 1839 r., w którym Wielka Brytania gwarantowała niepodległość i neutralność Belgii (t. V, XII). Odbicie w korespondencji znalazła także kwestia Adriatyku oraz włoskiej okupacji Albanii i zajęcie Fiume przez Annunzia (t. IV).

Wydawnictwo zawiera także dokumenty obrazujące brytyjską reakcję na wydarzenia zachodzące w Rosji, zwłaszcza negocjacje z Rosją radziecką (t. III, XII), oraz materiały dotyczące stosunków dyplomatycznych Wielkiej Brytanii z państwami południowoeuropejskimi, jak Austria, Bułgaria, Węgry, Czechosłowacja, Albania, Jugosławia i Grecja (t. VI, XII), i północnoeuropejskimi, jak Polska, Gdańsk i państwa bałtyckie (t. XI).

Wielką Brytanię interesowało głównie zawarcie traktatów pokojowych z byłymi wrogami, rewolucja na Węgrzech i groźba jej wybuchu w innych państwach, sporne kwestie terytorialne między małymi państwami i wynikłe stąd wojny oraz niedorozwój ekonomiczny tego rejonu.

Szczególnie ważne sprawy terytorialne zostały wyodrębnione w oddzielne rozdziały. Należy do nich: Galicja wschodnia (t. III), plebiscyt na Śląsku Cieszyńskim (t. X, XII), plebiscyt w Szlezewiku (t. V), Olsztynie i Kwidzynie (t. X) oraz na Górnym Śląsku (t. IX), ponadto trzecie powstanie górnośląskie i oddanie decyzji o losie Górnego Śląska Radzie Ligi Narodów (t. XVI).

Odnosnie do Bliskiego i Środkowego Wschodu została ukazana polityka brytyjska wobec Syrii, Palestyny, Turcji i Persji (t. IV, XIII). Główne problemy to stosunki z przywódcami arabskimi, anglo-francuskie negocjacje dotyczące źródeł ropy, zawarcie pokoju z cesarstwem ottomańskim, ruch młodoturecki i wojna turecko-grecka, a także sytuacja polityczna w Persji.

Na Dalekim Wschodzie Wielką Brytanię interesowała zwłaszcza polityka Japonii wobec Chin i przyległych terytoriów, alians anglo-japoński oraz propozycje zwołania konferencji w sprawach Pacyfiku (t. VI, XIV).

Polityka Wielkiej Brytanii wobec Stanów Zjednoczonych dotyczyła głównie efektów nieratyfikowania przez te ostatnie traktatu wersalskiego, ale także spraw morskich, pozycji Wielkiej Brytanii w Lidze Narodów i kwestii Irlandii. Ze sprawami tymi związana była misja specjalna Viscounta Greya of Fallodona, która udała się do Waszyngtonu w drugiej połowie 1919 r. (t. V).

Dokumenty zawarte w obu tomach serii pierwszej A dotyczą nowego okresu w stosunkach międzynarodowych, rozpoczętego po zawarciu traktatu lokarneńskiego. Jego najistotniejszymi cechami, które znalazły odbicie w wydawnictwie, było wejście Niemiec do koncertu mocarstw europejskich i związane z tym złagodzenie kursu politycznego, wytyczonego przez traktat wersalski, oraz wejście Europy w okres stabilizacji politycznej i rozkwitu ekonomicznego.

Opublikowane materiały koncentrują się na reperkusjach Locarna, sprowadzających się głównie do nadziei na zabezpieczenie zachodnich granic Niemiec i do nowej polityki brytyjskiej wyrażającej się w tezie, że pokój może lepiej zagwarantować nowy pojednawczy duch w stosunkach międzynarodowych niż sztywne egzekwowanie klauzul traktatu pokojowego. Stąd dokumenty przedstawiają pozytywny stosunek rządu brytyjskiego do redukcji alianckich sił okupacyjnych w Niemczech, zaniechania kontroli militarnej Niemiec, przywrócenia Niemcom lotnictwa cywilnego, przyjęcia Niemiec do Ligi Narodów, niemiecko-radzieckiego traktatu o przyjaźni podpisanego w Berlinie 24 kwietnia 1926 i przygotowywania konferencji rozbrojeniowej. Widać zatem, że polityka brytyjska zbiegała się z interesami niemieckimi.

Bardziej skomplikowane i ambiwalentne, jak wynika z dokumentów, były stosunki z partnerami lokarneńskimi, szczególnie z Francją zachowującą nieufność do Niemiec. Pojawiają się też komplikacje w stosunkach z Włochami spowodowane aktywnością włoską w Albanii i rywalizacją w rejonie Morza Czerwonego.

W stosunku do ZSRR dokumenty odnotowują politykę pełną rezerwy, która

utrzymywała się od incydentu z listem Zinowiewa i która przeszła w krytyczną falę w czasie powszechnego strajku górników brytyjskich w maju 1926 r.

Wydane dotychczas tomy uwzględniają także kwestię Mosulu i związanego z nią anglo-iracko-tureckiego traktatu z 5 czerwca 1926 oraz stosunki brytyjsko-perskie. Znalazły też w nich odbicie prestiżowe rozgrywki brytyjsko-amerykańskie dotyczące zakresu partycypowania obu państw w I wojnie światowej.

Seria druga dotyczy schyłkowego okresu stabilizacji osiągniętej po zakończeniu I wojny światowej, w którym zaczynają narastać przesłanki nowej wojny. Przejawiają się one we wzroście politycznej bądź militarnej aktywności Niemiec, Austrii i Japonii, szczególnie zaś w niemieckich żądaniach równego partnera w zbrojeniach z resztą mocarstw, w remilitaryzacji Niemiec oraz w japońskiej agresji w Mandżurii.

Opublikowane dokumenty z lat 1931—1934 dają przede wszystkim obszerny przegląd licznych międzynarodowych konferencji i związanych z nimi umów, a mianowicie konferencji morskiej (t. I, II), konferencji w sprawie reparacji (t. II), konferencji lozańskiej i anglo-francuskiej deklaracji dotyczącej przyszłej współpracy europejskiej (t. III), sześciu konferencji rozbrojeniowych oraz spotkania czterech mocarstw w Genewie i ich deklaracji z 11 grudnia 1932 r. (t. III, IV). Dokumenty ilustrują również kwestię paktu czterech mocarstw (t. V), paktu wschodniego (t. VI) oraz licznych wzajemnych wizyt mężów stanu, dwu- i trójstronnych rozmów brytyjsko-francusko-włoskich i planów rozbrojeniowych poszczególnych mocarstw oraz wynikających z nich rozbieżności (t. I—VI).

Innym zagadnieniem ogólnym jest polityka Stanów Zjednoczonych wobec powojennych długów europejskich, szczególnie zaś wobec moratorium Hoovera i zadłużenia długów brytyjskich (t. V, VI).

Dowodem zainteresowania polityki brytyjskiej sprawą Niemiec jest poświęcenie uwagi zarówno dwustronnym stosunkom brytyjsko-niemieckim, w tym zwłaszcza propozycji anglo-niemieckiej unii celnej i wizytom Brüninga-Curpiusa w Londynie i Mac Donalda-Hendersona w Berlinie (t. I, II), jak również politycznej sytuacji w Niemczech, a zwłaszcza wzrastającej aktywności narodowych socjalistów i przejmowaniu przez nich władzy (t. II, IV, V, VI).

Znalazły tu również odbicie wydarzenia środkowoeuropejskie, głównie austriackie, ze szczególnym uwzględnieniem śmierci Dolfusa i wzrastających w Austrii wpływów niemieckich, oraz sytuacja w Czechosłowacji i polsko-niemiecka deklaracja z 26 stycznia 1934.

Stosunkowo dużo miejsca — cały tom VII — poświęcono kontaktom brytyjsko-radzieckim, tj. wznowieniu stosunków dyplomatycznych w 1929 r., umowie handlowej oraz incydentowi związanemu z aresztowaniem i sądzeniem w ZSRR urzędników Metropolitan-Vickers, którego konsekwencją było embargo na import radziecki do Wielkiej Brytanii.

Z kolei tom VIII i IX ilustrują brytyjską politykę na Dalekim Wschodzie na tle zachodzących tam wydarzeń, a przede wszystkim negocjacje brytyjsko-chińskie związane z chińskimi żądaniem zniesienia eksterytorialnych praw w Chinach i oddania portu Weihaiwei oraz japońską agresję w Mandżurii, z jej reperkusjami w Lidze Narodów i japońską aktywnością w Szanghaju i Nankinie.

Trzecia i ostatnia seria dostarcza materiału do okresu bezpośrednio poprzedzającego wybuch II wojny światowej, który charakteryzuje załamanie się stabilizacji europejskiej i narastanie lokalnych kryzysów politycznych.

Dokumenty ewidencjonują stanowisko rządu brytyjskiego wobec anshlusu Austrii (t. I) i dyplomację brytyjską związaną z kryzysem czechosłowackim i konfe-

rencją monachijską (t. I, II, III). Były one wyrazem brytyjskiej polityki appeasementu, z którą rząd brytyjski zerwał dopiero po rozbiću Czechosłowacji i zajęciu przez Niemcy Czech i Moraw (t. IV). W nowym duchu sformułowane już są brytyjskie propozycje deklaracji czterech mocarstw (t. IV) i brytyjska polityka wobec niemieckiej aneksji Kłajpedy (t. IV) oraz wobec kwestii gdańskiej i kryzysu polsko-niemieckiego aż do momentu ataku niemieckiego na Polskę i jego reperkusji w postaci włoskich propozycji zwołania konferencji europejskiej i ultimatum brytyjskiego z 3 IX 1939 r. (t. III, IV, V, VII). Na uwagę zasługuje zwłaszcza misja lorda Runcimana w Pradze (t. II), rozmowy między Chamberlainem i Hitlerem w Berchtesgaden, Godesbergu i Monachium (t. II, III) oraz brytyjskie gwarancje dla Czechosłowacji i Polski (t. IV), a także dla Rumunii i Grecji (t. V).

Stosunkowo obszernie w porównaniu z innymi seriami potraktowano stosunki brytyjsko-polskie, publikując dokumenty dotyczące, oprócz wspomnianych gwarancji, wizyty J. Becka w Londynie (t. V), wizyty w Polsce gen. E. Ironside'a i anglo-polskich negocjacji finansowych (t. VI) oraz podpisanie 25 VIII 1939 r. angielsko-polskiego układu (t. VII).

Narastające niebezpieczeństwo wojny spowodowało widoczne w dokumentach pogorszenie stosunków brytyjsko-niemieckich, które dodatkowo komplikowała niemiecka polityka wobec Żydów (t. III, VI, VII) i jednoczesne zbliżenie angielsko-francuskie z towarzyszącymi mu licznymi negocjacjami (t. I, II, III, VI, VII) oraz brytyjskie próby polepszenia stosunków z Włochami, mimo ich żądań stawianych w stosunku do Francji i aneksji przez nie Albanii. Próby te doprowadziły do ogłoszenia przez Włochy neutralności w wojnie (t. III, IV, V, VII). Podobne próby polepszenia stosunków widać w odniesieniu do Turcji. Spowodowały one podpisanie przez oba państwa deklaracji z 12 V 1939 r. (t. V, VII).

W wydawnictwie znalazła także odbicie sytuacja w Moskwie, rozmowy francusko-radzieckie i nieudane negocjacje brytyjsko-francusko-radzieckie, jak również rozmowy radziecko-niemieckie zakończone podpisaniem 23 VIII 1939 r. paktu o nieagresji (t. IV, V, VI, VII).

Ostatnie dwa tomy, VIII i IX, poświęcone są rozwojowi wypadków na Dalekim Wschodzie. Ilustrują one brytyjski stosunek do konfliktu chińsko-japońskiego, agresywne stanowisko Japonii wobec brytyjskich koncesji w Chinach i nieudane próby brytyjskie doprowadzenia do porozumienia z Japonią drogą negocjacji. Pokazana jest także sytuacja w Tiensinie i Szantungu, brytyjska pomoc dla Chin, sprawa chińskiej waluty oraz japońska reakcja na pakt radziecko-niemiecki.

Zarówno formę, jak i treść edycji cechuje duża staranność. Przejrzystość układu wydawnictwa pozwala na szybkie dotarcie do poszukiwanego dokumentu. Również wybór należy uznać za dobry. Autorów, co zaznaczają we wstępie, nie krępowały żadne względy pozanaukowe. Jeśli wziąć pod uwagę, że generalnym założeniem warunkującym wybór było zgromadzenie dokumentów ilustrujących brytyjską politykę zagraniczną na tle genezy II wojny światowej, to wydaje się, że w odniesieniu do opublikowanych woluminów cel ten został osiągnięty.

Można mieć zastrzeżenia, że dokumenty nie prezentują równie dokładnie całości polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii, zgodnie z sugestiami zawartymi w tytule. Pominęto np. niemal zupełnie sprawy imperialne, traktując je zapewne jako wewnętrzne. Również stosunkowo mało materiału dotyczy pozytywnej polityki brytyjskiej, nie związanej z kwestiami konfliktowymi. Szczególnie odczuwa się niedosyt ilustracji stosunków Wielkiej Brytanii z aliantami. Pominęto też państwa niezaangażowane politycznie, np. Szwecję, Norwegię, Szwajcarię.

Innego rodzaju zastrzeżenie dotyczy nie zawsze dostatecznie pełnego wyboru

materiałów w obrębie poszczególnych zagadnień ubocznych w stosunku do wiądanego, ale istotnych dla polityki międzynarodowej. Wyczerpująca ocena wydawnictwa pod tym względem przerasta możliwości recenzenta. Jeżeli jednak dla przykładu dokonać porównania akt opublikowanych z nieopublikowanymi, znajdującymi się w Public Record Office i dotyczących np. wojny polsko-radzieckiej w 1920 r., to wypada stwierdzić, że w aktach opublikowanych są protokoły międzynarodowych konferencji i rozmów, podczas których między innymi omawiano sprawy polskie, noty brytyjskie i radzieckie wymienione między obu rządami oraz podstawowe instrukcje Foreign Office dla Horacego Rumbolda, posła brytyjskiego w Warszawie, i raporty Rumbolda, nie ma natomiast istniejących w aktach Foreign Office protokołów z posiedzeń Gabinetu i Rady Ministrów, licznych uwag urzędników Foreign Office, sporządzonych dla potrzeb wewnętrznych i zawierających opinie o wojnie, oraz części korespondencji dyplomatycznej. Akta te mają niekiedy duże znaczenie dla ustalenia faktów, a także dla poznania niuansów stosunku rządu i społeczeństwa brytyjskiego do wspomnianego zagadnienia. Również znajdująca się w aktach Foreign Office obfitość korespondencji dotyczącej Górnego Śląska, Gdańska, Wileńszczyzny, a zwłaszcza Galicji Wschodniej nie znalazła pełniejszego odbicia w wydawnictwie.

Jeszcze inny zarzut może dotyczyć wyzyskania w publikacji tylko akt znajdujących się w Public Record Office, podczas gdy w innych archiwach i bibliotekach znajdują się zbiory równie ważne dla poznania brytyjskiej polityki zagranicznej. Można tu wymienić znajdujące się w Beaverbrook Library akta Lloyd George'a, mające duże znaczenie dla ilustracji brytyjskiej polityki do listopada 1922 r.

Dokonując oceny *Documents on British Foreign Policy* nie można zapominać, że autorzy stali z jednej strony przed morzem akt, a z drugiej przed koniecznością sporządzenia edycji o rozsądnych rozmiarach. Biorąc to pod uwagę, należy stwierdzić, że to bardzo trudne zadanie wykonali dobrze i z pożytkiem dla badaczy. Nawet obecnie, po udostępnieniu przez Foreign Office wszystkich akt do okresu dwudziestolecia międzywojennego, przydatność wydawnictwa nie ulega kwestii. Zawierając podstawowe materiały, publikacja ta daje kwintesencję spraw, wokół których można gromadzić bardziej szczegółowe dane, stanowi też doskonały drogowskaz w poszukiwaniach archiwalnych, a wreszcie zastępuje archiwa tym badaczom, którzy nie mają możliwości korzystania w każdej chwili bezpośrednio z archiwów angielskich.